

szolgálják az ország érdekeit. Most is kedves emlék és örömmel tölt el, hogy az első demokratikus nemzetgyűlésnek jegyzője lehettem, amely bölcsője volt a mostani demokráciának – igaz, a későbbiekben Magyarország élete nem úgy alakult, ahogy mi szeretnénk volna –, és ilyen minőségben jelentős szerepet tölthettem be az ország politikai életében.

Benkő József székely polihisztor (1740-1814)

Légy egészségben jóakaró olvasó! s műveimet ütd meg jóakarólag. Írtam 1777-ben május 8-án, Közép-Ajtán, a melyet lovas és gyalog székely határőrök, s kevés nemesi jobbágy – mind tisztességes emberek laknak; de mely az erdélyi főiskolák, valamint a főrangúak könyvtáraitól messze van, s éppen ezért a hazai dolgok megírására nem eléggé alkalmas.

Benkő: Transsilvania – Előszó

A Hargita déli része, a Persányi- és a Baróti-hegységek által körülzárt területet nevezik Erdővidéknek. E kis medencét bal oldalról a magának utat kereső Olt határolja. A sűrű bükkösök rejtekéből előbukkanó Ajta-pataka falvakat összekötve siet az Olt felé, hogy majd egyesült erővel folytassák útjukat. A Kárpát-medence keleti csücskében megbúvó parányi tájegység távol van minden nevesebb szellemi központtól. A zártság azonban csak földrajzi, hiszen e falvak népéből nemzetünknek olyan nagyjai sarjadtak, mint Baróti Szabó Dávid, Benkő József, Bölöni Farkas Sándor, Kriza János, Benedek Elek. Most, halálának 180-ik évfordulóján, a felvilágosodás korának székely polihisztorára, Benkő Józsefre emlékezünk.

Benkő József Bardócon született, ahol apja, Benkő Mihály papi szolgálatot teljesített. Gyermekkora és életének java része Középjárához köti. Némelyik életrajzírója előszeretettel ad előnevet neki, pedig ő maga ilyet diákkora óta nem használt, ugyanis nagyenyedi tanára, Ajtay Abod Mihály megtiltotta az Ajtai név használatát. Középkiskoláit Székelyudvarhelyen és Nagyenyeden végezte, ahol teológiát is hallgatott.

A múlt iránti érdeklődése korán megmutatkozott. Diákkorában már régi okmányokat és nyomtatványokat kutatott fel. Elveszettnek hiit, értékes kéziratot tett tanárai asztalára. Növényneveket is gyűjtött, és Bod Péter munkatársa volt Pápai Páriz Ferenc szótárának új kiadásában. Enyedi tanulmányait befejezve, 1767-ben nem a nyugat-európai egyetemek felé vette útját, hanem édesapja gyengélkedése miatt a középjárai papi hivatalt töltötte be. A hazatérés azonban nem jelentett elszigetelődést. A megkezdett anyaggyűjtést tovább folytatta, levelezett és utazott. Gyakran helyettesítette magát és beutazta Erdély nagy részét. Útjai során történeti, földrajzi, botanikai, nyelvészeti és néprajzi adatokat jegyzett fel. Kutatásainak első jelentősebb eredménye az erdővidéki református egyházkerületről írt, kéz-

iratban maradt munkája (*Flora Transilvanica*, 1770.) Szűkebb hazájában tudásával korán tekintélyre tett szert. Például, amikor 1773-ban II. József császár Erdővidéken is megfordult, a miklósvári reformátusok Benkőt kérték fel panaszaik tolmácsolására. Egy évvel később jelent meg Hollandiában Erdély ismeretlen barlangjait bemutató könyve (*Imago Specuum Transilvaniani*. Harlem, 1774.), amelyért a Harlemi Tudós Társaság 1781-ben tagjai közé választotta. E társaságnak sem előtte, sem utána nem volt magyar tagja.

Legjelentősebb történeti művének (*Transsilvania*, 1777-1778) sajnos csak két kötete jelent meg latin nyelven. A kéziratban maradt részből jóval halála után fordították le és jelentették meg a Hunyad megyére, valamint három székely székre vonatkozó fejezeteket.¹ Munkájának jelentőségével maga Benkő is tisztában volt. A *Transsilvania* előszavában így szól az olvasóhoz: „Az igazságos olvasó át fogja látni, hogy én – bár kik s hogy irigykedjenek rám – az erdélyi dolgok ily rendszeres megírásával üresen álló helyet foglaltam el. Ezek előtt nem ismeretlen az, hogy hazánk írói eddigelé vagy csak igen külön álló s magános érdekű tárgyakat írtak meg, vagy inkább érintették a dolgok héját, mint velejét, és senki nem alkotott egy oly teljes képet az egész ország régi és új állapotáról, a milyen az enyém lesz. Tán lesznek olyanok a kiknek tetszeni fog az, hogy e könyvben egy tekintetre látják a hazára tartozó érdekesebb tudnivalókat, valamint az is, hogy a nagyobb fontosságukat az országgyűlések végzéseivel s más hiteles írók emlékirataival látják bizonyítva lenni. Valamint olyanok is lesznek többen, a kik művenet, mellyel a nagy közönségnek akarok használni, komor arccal fogadják. De ezeknek miért igyekezném tetszeni, holott magam magamnak sem tetszem?” Művével hazai és külföldi hímevét egyaránt megalapozta. Maradandó értékét bizonyítja, hogy halála után másodszer is kiadták (Kolozsvár, 1833-1834.) Történetíróink több, mint egy évszázad múlva is forrásként használták.

Történetírói tevékenységével párhuzamosan autodidakta módon fejlesztette botanikai ismereteit is. Már diákkorában megismerte Linné rendszerét, amelyet magyarul elsőként alkalmazott. Középkorai birtokán több száz növényből álló fűvészkertet létesített. Gyűjtőútja-in a növények neveit és a rájuk vonatkozó ismeretanyagot az erdélyi románoktól és szászoktól éppúgy gyűjtötte, mint a székelyektől. A román nép növényismeretéről ekképp vall: „...az oláság igen ismeri a füveket, s azokat haszonra fordítván, más nemzeteket felül halad.”

A botanikai kutatásai összefoglaló műve (*Flora Transilvanica*) elveszett, de rendszerező munkásságának eredményeiről a Molnár János által szerkesztett, Pozsonyban megjelent *Magyar Könyvházban* közzétett botanikai szótári is tájékoztatnak.² Mindkét munkája nagy hatást gyakorolt a korabeli erdélyi szász, román, s természetesen a magyar növénytani és szótárirodalomra. Benkő szójegyzéke a román növénytani irodalom és a román nyomtatott lexikográfia kezdetét is jelenti. Bod Péter nyelvművelő tevékenysége nagy hatással volt Benkő Józsefre. Növénytani szóújításainak java részét, mint például: akác, gesztenye, őszi kőkörcsin, ma is használjuk. A csak Erdélyben meghonosodott *pitjóká* (*Solanum tuberosum*) tájszavunk is Benkőnek köszönhetően terjedt el. A Bod Péter kérésére összeállított *Szótár*³ mellékleteként megjelent szójegyzék nagyobb részét az élőnyelvből gyűjtötte, a szavak többsége a székely nyelvjárásból való. A szójegyzékben román kölcsön-

¹ Hunyadmegyéről. Benkő József *Transsilvania specialis* című kiadatlan latin művéből fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta *Koncz József*. Déva, 1901. – *Specialis Transilvania. Terra Siculorum. A székelyek és a Székelyföld. Udvarhelyszék. Keresztúríuszek. Bardocsiuszek. Ford. és sajtó alá rendezte Szabó András*. Kolozsvár, 1944.

² *Nomenclatura Botanica* (latin-magyar-német-francia nyelven) In: *Magyar Könyv-ház I. szakasz*, Pozsony, 1783. – *Nomina Vegetabilium* (latin-magyar-román nyelven) In: *Magyar Könyv-ház II. szakasz*, Pozsony, 1783.

³ *Bod Péter* (szerk.): *Franciscu Paris-Papai m.d. Dictionarium latino-hungaricum et hungaro-latino-germanicum, proverbiis selectionibus interspersis. Cibinii* (Nagyszombat), 1767.

szavak is szerepelnek. A *Transsilvania* is számos nyelvészeti fejtegetést tartalmaz. Benkő az első magyar, aki a román és a latin szavakat, kifejezéseket összehasonlítva, a román nyelv latin eredetét hangsúlyozza. Elsőként mutat rá a románban meglévő magyar eredetű szavakra. Vaskos munkájában cigány nyelvi adatokat is közöl. Állást foglal a magyar nyelv eredetéről kibontakozó vitában is. Cáfolta a magyar és a török nyelv közötti rokonságot,⁴ elfogadta *Sajnovics*nak az északi nyelvrokonságról szóló tanítását.⁵

Benkő már első munkáival megalapozta hírét. Mint Erdély híres monográfusát és botanikusát, a tervezett kolozsvári egyetem tanszékére hívták. Ő azonban nem élt az ajánlattal, de a brassói patikusoknak előadásokat tartott a gyógynövényekről. 1785-ben erdővidéki esperessé választották, majd két évvel később, pártfogója, dr. Daniel István biztatására tanári tisztséget vállalt a székelyudvarhelyi Kollégiumban. Teológiát, szónoklatant, történelmet és földrajzt tanított. Rövid idő alatt a tanuló ifjúság kedveltjévé vált, ám hírneve és népszerűsége tanárúrsaiban féltékenységet szült. Pártfogója, aki a kollégium főgondnoka is volt, nemsokára meghalt, s az új főgondnok vetélytársait támogatta, akik nándert elkövettek annak érdekében, hogy Benkőt elmozdítsák állásából. Az ifjúság hibáit őt tették felelőssé, vádakot koholtak ellene. Kétségbeesésében Benkő alkohol-mámorba menekült. Többszöri feljelentés után lemondatták. Gyötrelmes, gondokkal teli időszak következett életében. Visszavonult birtokára, ahol csekély nyugdíjából próbált megélni. Munkáiért pénzt ritkán kapott, levelezése szerény jövedelmének nagy részét felemésztette.⁶ Családjának eltartása nyomasztó teherként nehezedett vállaira. Ám e kritikus időszakban is rendületlenül dolgozott. Kiadta *Bethlen Farkas históriájának* ötödik és hatodik kötetét.⁷ 1793-ban elvállalta a köpecsi papi hivatalt, de a rosszindulatú feljelentgetések ekkor sem szűntek meg ellene. Különböző felekezettiek összeesküése miatt Batthyány Ignác római katolikus püspök bepanaszolta a királyi főkományszéknél, a köpeciek pedig iszákossággal vádolták. Hat évig tartó védekezés után, 1799-ben visszavonult Középjátra. Utolsó életévének drámája ekkor még nem ért véget. Tiltott összeesküvéséért újból feljelentették, majd életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. A végrehajtást halála akadályozta meg.

E rövid megemlékezés nem mutathatja be teljességében egy tudós életművét. Benkő József munkássága a vázolatnál jóval sokréteűbb. Elvesztett kéziratának címei (A székelyek nemzetségéről, A székely lakodalom) azt sejtetik, hogy a magyar néprajzi leírások egyik korai úttörőjét is tisztelnünk kell benne. Élete és hagyatéka példa arra, hogy kellő akarattal és szenvedéllyel, az egyetemektől és nagyobb könyvtáraktól távoli Erdővidéken is lehet maradandót alkotni, s ezzel Székelyföldet szellemileg is Európához csatolni.

Középjátra népe kegyelettel őrzi tudós papjának emlékét. 1990-ben Benkőre emlékeztető márványtáblát helyeztek a paplak falára, 1992-ben pedig mellszobrát leplezték le a templomkertben. Sírját mindig friss virág díszíti.

Nagy Balázs

Irodalom:

Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Budapest, 1978. – *Ernyey József*: Benkő József természettudományi hagyatéka. Pécs, 1932. (Klny. a Botanikai Közleményekből) – *Mikó Imre*: Benkő József élete és munkái. Pest, 1867. – *Tarnai Andor* (szerk.): Benkő József levelezése Bp. 1988.

⁴ A magyar és török nyelv mely keveset egyezzen [1791-1792]

⁵ *Sajnovics* [János] *Joanes*: Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapporum idem esse. Hafniae, 1770.

⁶ Korának oly jeles személyiségeivel levelezett, mint Aranka György, Christian Gottlob Heyne (Göttinga), Cornides Dániel, Rát Mátyás, Teleki Sámuel.

⁷ *Bethlen* [Farkas] *Wolfgangus de*: Historia de rebus Transsylvanicis Tomum 5-6. Cibinni (Nagyszében), 1792-1793.